

הרב קלמן מאיר בר שליט"א

על גזירה ובחירה¹

”כי למחיה שלחני אלקים”

עת אשר מתפזר הערפל מעל שבטי י-ה, ויוסף מתוודה לאחיו, מפיסס הוא בדברים:

”ועתה אל תעצבו ואל יחר בעיניכם כי מכרתם אתי הנה כי למחיה שלחני אלקים לפניכם... ועתה לא אתם שלחתם אתי הנה כי האלקים, וישמני לאב לפרעה ולאדון לכל ביתו”².

מתקשים אנו להבין את תנחומי יוסף לאחיו, ולא התבאר לנו במה ניחמם? אך כדי להבין את תמיהתנו כדבעי, עלינו לגעת בשיתין עליהם עומדת אמונת אמן. הנה כי אעפ”י שיסוד מוסד לנו, כי ”אין אדם נוקף אצבעו מלמטה, אלא א”כ מכריזין עליו מלמעלה”³, וכל אשר קורה את האדם בימי חלדו, נגזר לו משמיא, אעפ”כ ”מגלגלין זכות ע”י זכאי וחובה ע”י חייב”⁴ לאמור אמנם נגזר על האדם מה שיארע לו, אך לאו דווקא ע”י איש פלוני או אלמוני, וזה נקבע ע”י בחירת האדם, וכמו שאמרו:

”תנא דבי רבי ישמעאל, כי יפל הנפל ממנו ראו זה ליפול, מששת ימי בראשית, שהרי לא נפל והכתוב קראו נופל, אלא שמגלגלין זכות ע”י זכאי וחובה ע”י חייב”⁵.

חז”ל בדרשתם זו, מציינים שהקב”ה משתמש בבחירתו הרעה של האדם כדי להוציא גזר דין על הזולת, ואכן על הנופל נגזרה גזירה ליפול, ולכן קראו הכתוב הנופל, אעפ”י שעדיין לא נפל. אך אין זה פוטר את האדם שבעטיו נגרמה המיתה, שכן יכול הוא למנוע את המוות מצידו, לו היה מציב מעקה כדבעי, אף שהאיש הנופל בלאו הכי היה מת, כי כן נגזר עליו אך היה זה בצורה אחרת.

¹ מאמר זה הינו חלק מספר שעתיד לצאת לאור בקרוב.

² בראשית מה, ה-ח.

³ חולין ז ע”ב.

⁴ שבת לב ע”א.

⁵ שם שם. וכן ברש”י דברים כב, ח. דוגמא נוספת היא הורג בשוגג ”והאלקים אנה לידו” במה הכתוב מדבר? בשני בני אדם אחד הרג שוגג ואחד הרג מזיד, ולא היו עדים בדבר שיעידו, והקב”ה מזמנן לפונדק אחד” (רש”י, שמות כא, יג).

ואכן כך טענו לילינוס ופפוס הרוגי לוד לטוריינוס כאשר ביקש להרגם:

"הרבה הורגים יש למקום, והרבה דובין ואריות יש לו למקום בעולמו שפוגעין בנו והורגין אותנו, אלא לא מסרנו הקדוש ברוך הוא בידך, אלא שעתיד לפרוע דמינו מידך"⁶.

לילינוס ופפוס טענו לפני טוריינוס, אם תהרגנו סימן שנגזר דיננו למיתה, אך דע לך שלבורא יתברך יש דרכים רבות להורגנו, ואם אתה הורגנו הקב"ה עתיד להיפרע דמנו מידך, ואכן כך אירע: "אעפ"כ הרגן, אמרו לא זזו משם עד שבאו דיופלי מרומי ופצעו את מוחו בגיזרין"⁷, ומסכמים אנו את דברינו בלשון הרמב"ן:

"ודע והבן כי האיש שנכתב ונחתם בראש השנה להריגה, לא ינקה הליסטים ההורג אותו בעבור שעשה מה שנגזר עליו, הוא רשע בעונו ימות, ודמו מיד הרוצח יבוקש"⁸.

מעתה מתקשים אנו להבין את תנחומי יוסף "לא אתם שלחתם אותי הנה כי האלקים". הן הכל נגזר משמיא, ואעפ"כ מגלגלין זכות ע"י זכאי וחובה ע"י חייב, והם הרי בחרו ברע, שמכרו אותו לעבד. וא"כ עליהם לשאת בעונשם, ומה בכך שהקב"ה סיבב הכל לטובה, הן האחים עשו מעשה רע וכתוצאה מכך היה יוסף עבד בבית פוטיפר - ומה תנחומים ניחמם?

כמו כן מתקשים אנו להבין את פירושו של הספורנו, שיוסף ניחמם בזה שהוא עצמו לא יענישם, אבל לא פטר אותם מעונשי שמיא:

"האמנם אני דיין תחתיו שאדון אחר גזירותיו, ואעניש מי שהיה שליט מאתו לעשותם"⁹.

ומה תנחומין מנחמם יוסף? וכי אחי יוסף חששו רק מעונש של ב"ד של מטה, הן חששם הגדול הוא מעונשי שמיא בב"ד של מעלה, ומה תנחומים ניחמם יוסף? ואכן בעל ה"אור החיים" פירש שיוסף אמר להם שאף מעונשי שמיא פטורים הם:

"ואתם חשבתם... והרי זה דומה למתכוון להשקות חבירו כוס מוות והשקהו כוס יין שאינו מתחייב כלום והרי הם פטורים וזכאים גם בדיני שמים"¹⁰.

אך דע עקא, מתקשים אנו להבין מדוע יהיו האחים פטורים אף מעונשי שמיא, שהרי אף אם נתכוונו לכוס מוות והשקו כוס יין צריכים כפרה וכך שנינו:

⁶ תענית יח ע"ב.

⁷ שם שם.

⁸ רמב"ן, בראשית טו, יד.

⁹ ספורנו, בראשית נ, יט.

¹⁰ אור החיים בראשית נ, כ.

"אשה הפרס וה' יסלח לה – באשה שהפר לה בעלה והיא לא ידעה הכתוב מדבר, שהיא צריכה כפרה וסליחה, וכשהיה מגיע רבי עקיבא אצל פסוק זה היה בוכה, ומה מי שנתכוון לעלות בידו בשר חזיר, ועלה בידו בשר טלה – טעון כפרה וסליחה, המתכוון לעלות בידו בשר חזיר ועלה בידו בשר חזיר – על אחת כמה וכמה"¹¹.

הרי רבי עקיבא דרש שגם מי שרק נתכוון לבשר חזיר ועלה בידו בשר טלה צריך כפרה, ומדוע לא יצטרכו האחים כלל כפרה? אתמהה! זאת ועוד, הרי עשרת הרוגי מלכות מתו בעטיו של מכירת יוסף:

"הם כענו לו, ומת הגנב ההוא, נם איה אבותיכם אשר אחיהם מכרוהו לארחת ישמעאלים סחרוהו ובעד נעלים נתנוהו"¹².

ואם עונש כה גדול נגזר בעוון אותה מכירה עד ששרפי מעלה צעקו ותמהו זו תורה וזו שכרה- האם על כל אלה לא נדרש כפרה? כדי לבאר את נחמת יוסף לאחיו נמשיך ונעסוק ביסודות האמונה אשר התוו לנו רבותינו.

"אל נורא עלילה"

הנה ביאר לנו רבינו הרמח"ל, כי בשני הנהגות מנהיג הקב"ה את עולמו, בהנהגת המזל ובהנהגת המשפט, הנהגת המזל – ביאורה שהכל נוזל מלמעלה¹³, היא ההנהגה אשר נקבעת מראש ע"י הבורא ית' לצורך השלמת תפקידו הפרטי של האדם, ולצורך הכללי לתכלית הבריאה שתשלים את יעודה:

"ואמנם לכלל ההנהגה הזאת שאינה פונה אל הזכות והחובה, אלא פנייתה למה שמצטרך להשלמת הבריאה לפי מהותה, קראוה חכמים ז"ל: "מוזל", יען אין עניינה אלא גזירה, ואינה תלויה בבחירת האדם ובזכותו"¹⁴.

יש דברים אשר נקבעים ללא בחירת האדם וסיבתו, אלא לפי צורך השלמת תפקידו, ולכל נשמה נקבע תפקידה אשר תעשה בעולם הזה, ולצורך כך ניתנו לה הכלים אשר היא זקוקה להם: "חיי בני ומזוני לא בזכותא תליא אלא במזלא"¹⁵. אכן הנהגת המזל הכרחית לצורך תכלית הבריאה אשר יעד האלוק. ויש הנהגת המשפט, היא ההנהגה של שכר ועונש לפי מעשה האדם: אם לטוב אם למוטב.

"כי הנה האדון ב"ה הכין סדרים עמוקים בהשלמת הבריאה, כמו שביארנו ושם לו שני דרכים: דרך השכר ועונש. ודרך המזל, והוא הבוחר, ומשתמש פעם מן הדרך האחד ופעם מן הדרך האחר, מה שהוא ידוע היותו יותר טוב

¹¹ נזיר כג ע"א, וראה קידושין פא ע"ב.

¹² מוסף של יום כפור מתוך הפיוט "אלה אזכרה" וראה רבינו בחיי, בראשית מד, יז.

¹³ ספר השרשים לרד"ק שורש "נזל".

¹⁴ "דעת תבונות לרמח"ל סעיף קסח, עמ' קצט.

¹⁵ מועד קטן כח ע"ב.

לעולמו. אמנם בהשתמשו מן הדרך השכר והעונש – יהיו כל העניינים הנוגעים לפי שכר ועונש בחוקותיהם”¹⁶.

הנה כי כן בשתי הנהגות מנהיג בורא העולם את עולמו, אך הוסיף הרמח”ל לבאר כי אין שתי הנהגות אלו נפרדות זו מזו, אלא משולבות אחת ברעותה. כי אף שהקב”ה מנהיג את עולמו בהנהגת המזל – הנהגה היעודה לתיקון העולם, אך גם הנהגה זו מונעת מתוך שכר ועונש, לאמור: אע”פ שבעצם לא היה ראוי לעונש כזה, אך בעטיה וכוונתה של הנהגת המזל, הקב”ה מגלגל את הדבר שכן יארע:

”ואמנם צריך שתדעי הקדמה, צריכה לנו הרבה לישוב ספיקות רבים, והוא כי אפילו בזמן שהאדון ב”ה רוצה לנהג את עולמו בהנהגת המזל שזכרנו הנה הוא מחזיר ומסבב הדברים, שאפילו מה שצריך לבוא לפי המזל – יגיע מתוך דרכי הנהגת השכר והעונש, וכענין זה מצאנו יסורין של רבי, שאמרו ע”י מעשה באו וע”י מעשה הלכו”¹⁷, ובאמת לא היו היסורין ההם אלא מיסורי הצדיקים, אבל כך היא המידה, שהקב”ה מרכיב שתי הנהגות אלה ביחד, ואף גזירות המזל לא יבואו אלא ע”י ענין מה המתייחס אל השכר והעונש שיוכלו ליתלות בו, שהרי אגביו יתגלגל כל הצריך להתגלגל, אע”פ שבעצמו לא יהיה אלא דבר קטון”¹⁸.

היסורים של רבי לא הגיעו אליו כעונש על שלא ריחם על העגל, אלא היו בעיקרם יסורי אהבה, אולם מעשהו של רבי שלא ריחם על העגל החיש את הוצאתם לפועל של יסורים אלו. את ההנהגה הזו של בורא העולם כינו חז”ל ”עלילה” וכמו שהמשילו חז”ל כמשל לאדם שמבקש לגרש את אשתו, אלא שמחפש עלילה – סיבה לגרשה, ונכנס לביתו ומבקש ממנה מזגי לי כוס שאשתה, והיא מזגה לו כוס פשור, או-אז מצא לו את ההזדמנות למסור לה את הגט, וטענתו בפיו, שביקש הוא כוס חמים, גם בורא העולם מנהיג אותנו בעלילה:

”ויוסף הורד מצרימה, זה שאמר הכתוב 'לכו וראו מפעלות אלקים נורא עלילה על בני אדם’¹⁹ אמר רבי יהושע בן קרחה: אף הנוראות שאתה מביא עלינו – בעלילה אתה מביאן... וכן הוא אומר ביוסף 'ויראו אחיו כי אותו אהב אביהם’²⁰ ע”י לשון של ארגמן, שעשה לו כתונת פסים נכתב עליו ד’ אונאות פסים – פ’ - פוטיפר, ס’ – סוחרים, י’ – ישמעאלים, מ’ – מדיינים, בשביל כתונת פסים גרם לכל השבטים לירד למצרים. וא”ר יודן היה הקב”ה מבקש לקיים גזירת ידוע תדע, והביא עלילה לכל דברים אלו, כדי שיאהב יעקב את יוסף וישנאוהו אחיו, וימכרו אותו לישמעאלים, ויורידו

¹⁶ דעת תבונות סעיף קע עמ’ קצא.

¹⁷ בבא מציעא פה ע”א.

¹⁸ דעת תבונות סעיף קע עמ’ קצד.

¹⁹ תהילים סו, ה.

²⁰ בראשית לו, ד.

למצרים וישמע יעקב שיוסף חי במצרים, וירד עם השבטים, וישתעבדו שם, הרי 'ויוסף הורד מצרימה' אל תקרי הורד אלא הוריד את אביו והשבטים לירושלים... הוי 'נורא עלילה על בני אדם' ²¹.

דברי חז"ל אלו מלמדים אותנו על השילוב שבין הנהגת המזל – שהיא צורך תכלית הבריאה – להנהגת המשפט, לאמור תכלית הבריאה שתהא גלות מצרים, אך הקב"ה השתמש בחטא האחים לגרום לירידה זו הנהגה זו נקראת "עלילה". ובעומק יותר נבאר שאילולא הנהגת המזל – אשר נקבע מראש מקדם על גלות מצרים, לא היו למכירה – להנהגת המשפט השלכות כה מרחיקות, ונוסיף ונבאר, ככל שהנהגת המזל נצרכת יותר לתכלית הבריאה, או-אז בחירת האדם והנהגת המשפט מועטה יותר, שכן הקב"ה צריך להוציא מעשה זה לתכלית הבריאה. וכך אמרו חז"ל על יהודה שבא על תמר:

"אמר רבי יוחנן (יהודה) ביקש לעבור, וזימן לו הקב"ה מלאך שהוא ממונה על התאוה, אמר לו יהודה היכן אתה הולך? מהיכן מלכים עומדים? מהיכן גדולים עומדים? ויט אליה הדרך בע"כ שלא בטובתו" ²².

הרי לך שכיוון שהנהגת המזל דורשת שמשיח יבוא בצורה מכוסה, וזוהי תכלית הבריאה להצמחת מלך המשיח, א"כ מוכרח הדבר שבחירת האדם היא מועטה.

ומעתה מבינים אנו אל-נכון את תנחומי יוסף, שכיון שנוכחתי לראות את גודל מעשיכם שהם מכוונים לתכלית הבריאה – לשורש גלות מצרים, הרי שחלקכם בהנהגה זו הוא שולי, ואפשר שלא מדעתכם עשיתם זו ושלא בטובתכם וכמו יהודה שבא על תמר – "לא אתם שלחתם אותי" הם הם דברי הנצי"ב:

"הוא יתברך היסב שתחשדוני, ותעשו לי רעה כדי שתגיע מזה טובה... שודאי לא היו ראויים לאותו מעשה אם לא בהשגחה עליונה ית', וא"כ אין ליוסף עליהם כלום" ²³.

תנחומין של ממש מנחמם יוסף "כי למחיה שלחני אלקים לפניכם" ומכיוון שהשלכות כל-כך כבירות יש למעשה זה הרי בהכרח "לא אתם שלחתם אתי הנה כי האלקים" ²⁴.

בדרך זו מבארים אנו גם את מיתתם של עשרת הרוגי מלכות שמתו בעטיים של עשרת אחי יוסף, וכבר תמהנו שאם "לא אתם מכרתם אותי" מדוע עונש כה גדול נענשו? ברם גם מיתתם של הרוגי מלכות נגזרה מראש למען תיקון העולם – תיקון דורו של שמד, שכן זהו צורך תכלית הבריאה, רק הקב"ה עטף זאת במעטה של מכירת יוסף, וכפי

²¹ מדרש תנחומא פ' וישב אות ד – וראה עוד מהר"ל גבורות ה', פרק ט.

²² בראשית רבה, פרשה פה ד"ה "ויראה יהודה".

²³ "העמק דבר" בראשית נ, כ.

²⁴ בראשית מה, ח. ובוזה מבואר אריכות הלשון שיוסף אומר להם "ועתה אל תעצבו" ... ואח"כ שוב פונה אליהם "לא אתם שלחתם". ולדברינו הדברים מבוארים שקודם מסביר להם שזו הנהגת המזל אשר חשובה, וממילא בחירת האדם בזה היא מיזערית.

שביאר הרמח"ל את ייסוריו של רבי²⁵. מעתה נותנים אנו את דעתנו ליעקב אבינו אשר רוחו חייתה בקרבו, רק אחר אשר רואה את העגלות.

"וירא את העגלות"

"ויגדו לו לאמר עוד יוסף חי, וכי הוא משל בכל ארץ מצרים ויפג לבו כי לא האמין להם, וידברו אליו את כל דברי יוסף אשר דבר אליהם וירא את העגלות אשר שלח יוסף לשאת אתו ותחי רוח יעקב אביהם"²⁶.

התורה מעידה כי רוח יעקב חייתה בו, רק אחר אשר ראה את העגלות, ותמהים אנו, וכי יעקב חשד בבניו שגם בדבר זה שיקרו לו ויאמרו לו שבנו יוסף חי?²⁷ ומדוע חייתה רוח קודשו של יעקב ע"י פרשת העגלות דווקא?

ברם חז"ל ביארו לנו בפנים אחרות:

"ד"א וירא את העגלות לפיכך העין תלויה דמשמע וירא את הגלות, דכל זמן שהיה בארץ כנען לא היה ירא מהגלות, אבל כשראה את העגלות שבאו לארץ ישראל אז הבין את הגלות"²⁸.

דברי חז"ל אלו שופכים לנו אור יקרות על מחשבותיו של יעקב אבינו, שאף ששמע שיוסף במצרים, טרדה אותו המחשבה מדוע הוא נענש שיוסף היה במצרים כ"ב שנה, ברם עתה משראה את העגלות – את הגלות - נתחורר לו, שיוסף נשלח להכשיר הגלות, או-אז נסגר לו המעגל – 'ותחי רוח יעקב אביהם'²⁹ שכן מעתה נתחוררה לו כשמלה פרושה, שבניו לא חטאו, הוא לא חטא, אלא הכל היה לצורך תכלית הבריאה, לשם גלות מצרים שהיא שורש כל הגלויות - והכל מאתו יתברך, ובכך מבארים אנו דרש אשר נראה כמדרש פליאה:

"וירא את העגלות – רבי אומר, כשפירשתי ממך הייתי דורש בביאת המשיח בעגלה ובזמן קריב"³⁰.

קשרו לנו חז"ל בין עגלות יוסף לבעגלא ובזמן קריב, ואם יורשה לנו להעמיק בדברי חז"ל הקדושים הללו נראה שבעגלות יוסף ראו הם בבואה ודוגמא למעגל אשר יסגר בביאת המשיח, וכפי אשר דרש בעל ה"אוהב ישראל" שפירש בדרך רמז את דברי הגמרא:

²⁵ עיין "שפתי חיים" אמונה והשגחה א עמ' רמח.

²⁶ בראשית מה, כו-כז.

²⁷ אמנם חז"ל אמרו על כך "ר' שמעון אומר כך עונשו של בדאי שאפילו דובר אמת אין שומעין לו, שכן מצינו בבניו של יעקב שכיזבו לאביהן ... אבל באחרונה אע"פ שדברו אמת לפניו לא האמין להם ..."
(אבות דר' נתן פרק ל), אך עדיין צ"ב ועיין ברמב"ן שם!

²⁸ כתב יד ילקוט מדרשי תימן – הובא בתו"ש פרק מה אות צא בהערות.

²⁹ ראה שם בתו"ש שהביא בשם ספר חצי מנשה העגלות – מעגל שראה היאך נסגר המעגל.

³⁰ ילקוט מדרשים תימני הובא בהערות תו"ש הערה צא.

"לא היו ימים טובים לישראל כט"ו באב"³¹.

ופירש הוא בהקדם דברי הגמרא:

"אמר רבי אלעזר: עתיד הקב"ה לעשות מחול לצדיקים, והוא יושב ביניהם בגן עדן, וכל אחד ואחד מראה באצבעו שנאמר 'ואמר ביום ההוא הנה אלוקינו זה – קיוינו לו ויושיענו זה ה' קיוינו לו נגילה ונשמחה בישועתו"³².

ופירש האדמו"ר מאפטא, כי ט"ו באב, היינו האות ה"ט"ו שבאותיות הא"ב שהיא אות ס', והיא רומזת על המחול העתיד³³.

וביאור עומק דבריו הקדושים על האות ס' נראה לפרש על פי דברי הגמרא:

"אמר רבי יוחנן: מפני מה לא נאמר נו"ן באשרי? מפני שיש בה מפתח של שונאי ישראל, דכתיב 'נפלה לא תוסיף קום בתולת ישראל...'. אמר רב נחמן בר יצחק אפילו הכי חזר דוד וסמכן ברוח הקודש שנאמר 'סומך ה' לכל הנופלים"³⁴.

המתבאר מתוך דברי הגמרא, כי אות נ' מרמזת על נפילה, ואילו האות ס' מרמזת על סמיכת הנפילה, וביאור הדברים כי האות נ' נכתבת בצורת חצי עיגול, ואילו האות ס' בעיגול שלם, לאמור, כל זמן שלא נשלם כל הסיבוב כל עת אשר לא רואים את סיבת הדברים, נראים הדברים כנפילה, ורק בעת אשר יגמור הקב"ה את הסיבוב, עת יתברר שכל הבשורות הרעות שייכות הן להטוב ומטיב, או-אז יתבהר שהכל היה לטובה.

משום כך "לא היו ימים טובים לישראל כט"ו באב" – כאות ה"ט"ו שבא"ב שהיא ה"ס', שהיא הגילוי לעיני כל, כיצד סיבב הקב"ה את הדברים מראשית הבריאה עד קץ אחרית הימים. ומעתה מוארים לנו דברי חז"ל שיעקב עת אשר ראה את העגלות – את המעגלים אשר נסגרו - ראה הוא בחזונו את השמחה אשר תהיה בעגלה ובזמן קריב, עת הכל יתבאר או- "אז ימלא שחוק פינו ולשונו רנה".

³¹ תענית כו ע"ב.

³² תענית לא ע"א.

³³ "אוהב ישראל" לט"ו באב.

³⁴ ברכות צ ע"ב.